

асистент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА САМОСВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ УЧЕНЬ

У статті висвітлено погляди представників філософської думки різних історичних епох на проблему самосвідомості: досліджено їх внесок у розумінні змісту, сутності вищезазначеного утворення, особливостей його структурної організації, розкрито основні умови, способи, механізми виникнення, становлення, функціонування явища пізнання індивідом власного “Я”, обґрунтовано значення самосвідомості в загальному розвитку особистості та її діяльності.

Всебічне вивчення природи людського “Я” та самосвідомості зокрема має давню історію, оскільки даний аспект наукового дослідження завжди привертав велику увагу мислителів усіх поколінь і знаходив конкретизацію в одвічних запитаннях кожної особистості “Хто Я?”, “Яка Я?”.

Невпинне прагнення людини знайти відповіді на зазначені вище питання, бажання пізнати саму себе визначили предмет дослідницьких пошуків багатьох представників різних галузей науки (релігії, філософії, соціології, психології, педагогіки тощо), кожен із яких намагався зі своєї точки зору пояснити феномен усвідомлення особистістю власного “Я”. Однак проблема самопізнання, самоствавлення, саморегуляції, тривалий час залишаючись важкодоступною для емпіричного дослідження, знайшла своє глибоке відображення насамперед у філософських трактатах, значною мірою визначаючи світоглядні установки античних філософів, схоластів середньовіччя, представників філософської думки епохи Відродження, органічно виливаючись в ідеї просвітників Нового часу, зумовлюючи розвиток філософії ХХ ст.

Так, із погляду історичного становлення філософських знань, перші цілеспрямовані звернення науковців до розкриття сутності поняття самосвідомості особистості пов’язані зі Стародавньою Індією, мислителі якої вже в ті далекі часи намагались встановити співвідношення між дефініціями “свідомість” і “самосвідомість”, визначити механізми, способи пізнання суб’єктом діяльності особливостей свого внутрішнього світу, свого “Я” [12], [14]. Проте через панування на

ранніх етапах розвитку суспільства релігії, котра, створивши міфологічний образ виникнення світу шляхом одушевлення останнього, заперечувала всякі роздуми про виділення людини з навколишнього середовища, про сприймання її як індивідуальності, спроби античних індуців розібратись у поставлених завданнях були обмежені, а наукова цінність їх надбань зведена до мінімуму.

Подібного негативного впливу догматизму релігійної віри на проблему свідомого вивчення особистістю власного внутрішнього психічного змісту зазнала й філософська думка Стародавньої Греції. Але, на відміну від індійських філософів, переважній більшості грецьких дослідників на пізніших стадіях суспільного поступу вдалось звільнитись від релігійних спекуляцій і дещо по-іншому підійти до розгляду взаємозв'язку між двома близькими й водночас антагоністичними початками – природою та людиною.

Значних успіхів у формуванні такого якісно нового підходу до розуміння характеру взаємодії зовнішнього (довкілля) й внутрішнього (індивіда) досягли представники однієї з філософських шкіл античної Греції – софісти, які одними з перших перемістили коло своїх наукових інтересів від натуралістичних позицій на суто людські [10], [14]. Здійснивши таким чином перехід від природи, космосу, всесвіту в цілому до людини як духовної істоти, давньогрецькі мислителі визнали особистість спеціальним предметом філософствування та відкрили широкі можливості для вивчення недостатньо розробленого на той час питання усвідомлення індивідом власного “Я”, котре отримало свій розвиток передусім у концепції афінського філософа Сократа.

Вирізнивши людину з-поміж навколишнього середовища й повністю зосередившись на ній, послідовник софістів звернувся до особистості насамперед як істоти, здатної до самопізнання. Трактуючи останнє явище через призму аналізу суб'єктом діяльності власних вчинків і ставлень до них, давньогрецький мислитель дійшов до висновку, що самопізнання є необхідною умовою духовного вдосконалення людини, а тому повинно супроводжувати її в різних життєвих ситуаціях. “Пізнай самого себе!” – такий девіз Сократа, який став головною тезою його філософських міркувань [6], [10], [14].

Наголосивши таким чином на значенні самопізнання, афінський дослідник започаткував механізм вивчення самосвідомості шляхом розкриття її структури, котрий знайшов своє відображення у працях ще одних представників класичного періоду античної Греції – стоїків, які, у свою чергу, спрямували власні зусилля на розкриття

сутності саморегуляції. Розглядаючи даний процес як уміння особистості свідомо керувати собою, визначати свою поведінку не обставинами, а розумом, філософи стародавнього світу одночасно звернули увагу й на засоби, котрі допомагають людині здійснювати контроль над собою. Активно працюючи над їх встановленням, науковці античності з'ясували, що головним таким засобом є філософські знання – основа життєвої мудрості, які вчать людину зберігати самовладання за будь-яких обставин [2].

Характеризуючи особливості подальшого становлення досліджуваної проблеми, слід підкреслити, що філософська думка античного світу стала фундаментальним підґрунтям для вивчення самосвідомості мислителями наступних історичних епох, котрі, розвиваючи ідею особистісної неповторності, самобутності, унікальності, безпосередньо підійшли до внутрішнього життя людини.

Так, один із найвидатніших філософів середньовічного суспільства, Августин Блаженний, звернувшись до людської психіки, вказав на недостатнє пізнання особистістю власного внутрішнього змісту: “Люди дивуються висоті гір, і величезним хвилям морським, і найвеличнішим водоспадам, і безмежності океану, і зоряним шляхам, але забувають про самих себе” [10, 82]. Пропонуючи індивіду зосередитись на ретельному дослідженні свого “Я”, мислитель середньовіччя разом із тим зауважив, що отримані особистістю шляхом самозаглиблення знання про саму себе повинні відрізнятись абсолютною достовірністю й не потребувати зовнішнього підтвердження своєї істинності. Застерігаючи від упереджено схвального ставлення до себе, Августин закликав людину позбутись невинного суб’єктивізму при оцінюванні власної особистості та перейти до об’єктивного вивчення свого внутрішнього світу. Проголошений ним постулат “Переверш самого себе!” став лейтмотивом його концепції самопізнання [2], [4], [14].

Р. Декарт – представник філософської думки Нового часу, розвиваючи висунуту Августином Блаженним ідею отримання суб’єктом діяльності достовірної інформації про своє психічне “Я”, встановив, що єдиним об’єктивним джерелом споглядання особистості за власним внутрішнім світом є її мислення. Трактуючи даний процес як сукупність інтелектуальних операцій, відчуттів, почуттів, уявлень, французький учений визнав функціонування розумових актів ознакою духовного існування людини. Відображаючи останнє положення у своєму “Cogito ergo sum” – “Якщо я усвідомлюю, що будь-які мої дії, в тому числі сумніви й заперечення, є проявами мислення..., то я як суб’єкт мислення усвідомлюю себе існуючим” [5, 594], мислитель-раціоналіст у такий

спосіб тісно підійшов до поняття обернення свідомості на саму себе, яке в подальшому переросло в категорію самосвідомості [4], [5], [8], [10], [14].

Послідовник Р. Декарта, англійський філософ Дж. Локк, вивчаючи концептуальні погляди французького вченого, відхилив думку свого попередника про визнання мислення єдиним об'єктивним джерелом пізнання індивідом свого внутрішнього “Я”. Досліджуючи дану проблему, англійський мислитель звернувся насамперед до людського досвіду як до джерела отримання особистістю достовірних знань не лише про саму себе (внутрішній досвід), але й про навколишнє середовище (зовнішній досвід). Аналізуючи наведені вище форми, Дж. Локк зауважив, що перша з них – зовнішній досвід, виступаючи як сукупність відчуттів, забезпечує сприймання матеріальних речей і явищ, у той час як друга – внутрішній досвід, або рефлексія, спрямована на спостереження розуму за власною діяльністю та способами її прояву [4], [5], [8], [10], [11]. Розмежовуючи досвід на два його види, мислитель Нового часу таким чином заклав підґрунтя для становлення інтроспективної психології як науки про внутрішній досвід, визнавши при цьому рефлексію головним механізмом самосвідомості людини, а інтроспекцію – основним методом споглядання особистості за своїм внутрішнім світом.

Д. Юм та Е. Кондільяк – представники епохи Просвітництва, зосередившись на філософській спадщині Дж. Локка й заперечуючи запропонований ним поділ досвіду на зовнішній і внутрішній, визнали єдиним джерелом людського пізнання відчуття.

Зокрема, Д. Юм, у своєму “Трактаті про людську природу” відмітив, що крім потоку відчуттів, котрі змінюють одне одного, ніщо не дає підстав вважати, що поняття “Я” може бути розпізнано за допомогою інтроспекції [9].

Е. Кондільяк, підтримуючи свого колегу, спростував думку про визнання самоспостереження головним методом вивчення особистістю своєї внутрішньої сутності. Акцентуючи увагу на недоліках інтроспекції, французький мислитель зазначив, що переважна частина інформації про людину випадає під час її спостереження за власним внутрішнім світом. А тому необхідно певне мистецтво, аби “... розпізнати все те, що ми маємо” [4, 111].

І. Кант – засновник класичної німецької філософії, розвиваючи проблему усвідомлення суб'єктом діяльності власного психічного змісту, розробив положення про подвійність людського “Я”, згідно з яким особистісне “Я” виступає, з одного боку, як суб'єкт мислення, котрий забезпечує отримання індивідом знань про самого себе, з іншого – як об'єкт сприймання, що є джерелом цих знань [3]. Розглядаючи дані

компоненти самосвідомості в нерозривній їх єдності, німецький мислитель звернувся до вивчення особливостей взаємодії самопізнання та пізнання довкілля [7]. Вказавши на цілковите узгодження цих явищ, яке виявляється в абсолютному їх співпаданні, просвітник Нового часу зауважив: “Усвідомлення власного буття є одночасно безпосереднім усвідомленням буття інших речей, котрі знаходяться поза мною” [5, 594]. Виходячи з вищезазначених міркувань, І. Кант підійшов до самосвідомості як до своєрідного кордону між зовнішнім світом і внутрішнім та наголосив на її значенні в особистісному розвитку індивіда: “Та обставина, що людина може володіти уявленням про своє “Я”, безмежно піднімає її над усіма іншими істотами, які живуть на землі. Завдяки цьому вона особистість...” [1, 487].

Й. Фіхте, підтримуючи погляди свого попередника про неоднозначний характер людської самосвідомості, визнав факт поєднання в процесі усвідомлення індивідом власного “Я” двох протилежностей – суб’єкта та об’єкта [2]. А тому інтерпретуючи акт самосвідомості як дію й продукт цієї дії, німецький учений у такий спосіб розкрив складну природу явища звернення особистості до своєї внутрішньої сутності та водночас підкреслив його незаперечну унікальність.

Г. Гегель, погоджуючись із думкою І. Канта відносно одночасної реалізації самосприймання та сприймання навколишнього середовища, разом із тим звернув окрему увагу на залежність рівня самосвідомості людини від її загальної культури. Обґрунтовуючи дану ідею, німецький філософ зазначив: чим вище культура особистості, тим вище рівень її самосвідомості, тим більш розвиненим є відчуття єдності людини зі світом [7].

Й. Гете, на відміну від своїх попередників, досліджуючи феномен самопізнання, порадив не переоцінювати результати заглиблення особистості у власне “Я”. На його погляд, завдання “Пізнай самого себе!” викликає таку ж недовіру, яку викликає священник, котрий заплутує людство недосяжними вимогами відвернутись від зовнішнього світу й зосередитись на своєму внутрішньому просторі. Визнаючи діяльність єдиним середовищем, де виявляється реальне, справжнє людське “Я”, філософ-просвітник зауважив: “Як можна пізнати самого себе? Завдяки спогляданню це взагалі неможливо, це можливо тільки за допомогою дії. Намагайся виконати свій обов’язок – і тоді ти дізнаєшся, що собою являєш” [9, 746-747].

К. Маркс та Ф. Енгельс, орієнтуючись на концептуальні підходи класиків німецької філософії, поглибили їх вчення про особливості самосвідомості. Зокрема, аналізуючи явище відображення особистістю свого “Я”, мислителі Нового часу

показали, що самосвідомість, виступаючи як особлива форма свідомості, є результатом, продуктом праці й суспільних відносин. Адже для того, щоб жити, задовольняти власні потреби, людина повинна діяти, працювати. У процесі цієї діяльності вона пізнає світ, а пізнаючи світ, ближче підходить до самої себе, до своєї внутрішньої сутності [13].

Наведені вище погляди матеріалістів та їх попередників на феномен усвідомлення особистістю власного “Я” стали вихідною точкою для розвитку проблеми самосвідомості в руслі психологічної дисципліни, котра, відокремившись у середині XIX ст. від філософії, заявила про себе як самостійну науку. Узявши до уваги найкращі здобутки філософів, психологія використала багаточисленні різноаспектні матеріали про самопізнання, самоставлення, саморегуляцію у своїх теоретичних і прикладних дослідженнях, тим самим розширивши обсяг уже існуючих знань про явище звернення суб’єкта діяльності до свого внутрішнього світу та створивши умови для подальших наукових розвідок, пов’язаних із самосвідомістю.

Список використаних джерел:

1. Большой психологический словарь / Сост.: Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 672 с.
2. Введение в философию: Учебник для вузов: В 2 ч. / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1989. – Ч. 1: Становление и развитие философии. – 367 с.
3. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навч. посіб. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
4. Ждан А.Н. История психологии: От античности до наших дней: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
5. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск: Изд-во В.М. Скакун, 1999. – 896 с.
6. Саух П.Ю. Філософія: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
7. Словарь-справочник “Человек и общество” (Философия) / Сост.: И.Д. Коротец, Л.А. Штомпель, О.М. Штомпель. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 544 с.
8. Спиркин А.Г. Основы философии: Учеб. пособие для вузов. – М.: Политиздат, 1988. – 592 с.
9. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.
10. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / І.В. Бичко, Ю.В. Осічнюк, В.Г. Табачковський та ін. – К.: Либідь, 1991. – 456 с.

11. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
13. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. – К.: Знання, 1965. – 48 с.
14. Ярошевский М.Г. История психологии. – М.: Мысль, 1976. – 463 с.

Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи: зб. матеріалів другої міжнар. наук.-практ. конф., 17-18 квіт. 2008 р. / За ред. І.В. Саух. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І.Я. Франка, 2008. – С. 291-294.